

Inte mitt i byn

Ett strövtåg på Falbygden,
bland sällsamheter
som ligger långt från byn

Lars Bägerfeldt

INTE MITT I BYN. Ett strövtåg på Falbygden, bland sällsamheter som ligger långt från byn.

av Lars Bägerfeldt

Omslagsbild:

Detalj från karta, ritad år 1699, över Agnestads by . Mellan åkrarna numrerade 3 och 2, där inmarkerna tog slut nere till höger, finns en mindre fyrkant med en text som säger att det var en gammal kyrkogård.

Falköping 2014.

Förord

Talesättet MITT I BYN antyder att viktiga saker låg centralt, men det finns flera undantag som kan tyckas vara märkliga. I varje fall så länge man inte förstår orsakerna bakom dem. Här följer några exempel som har en enda sak gemensamt, de var viktiga på sin tid och de låg inte mitt i byn. Möjligen har en del av dem någon gemensam orsak. Dessutom avslutas dessa exempel med en titt mitt i byn, för att se vad som kan gömma sig där.

Falköping 2014-12-28
Lasse Bägerfeldt

Innehåll

UPPSALA – ALLRA LÄNGST BORT	4
EKORNAVALLEN – BLAND RESTA STENAR	5
GULDSKATTEN I BRAGNUM	8
AGNESTADS KYRKA	14
TINGSPLATSERNA PÅ FALBYGDEN	19
BOSGÅRDAR	23
FALKÖPINGS STADS UPPKOMST	27
KÅLGÅRDAR – MITT I BYN	32
SAMMANFATTNING	34

Uppsala – allra längst bort

Uppsala var Sveriges huvudort under forntiden och början av medeltiden, men det finns många platser som heter Uppsala. En som kände till den rätta platsen var Snorre Sturlasson, som skrev om Sveriges geografi i början av 1200-talet. Här beskrivs rikets landskap upp på ett sådant sätt att det är tveklöst att han hade en mycket god kunskap om Sverige. Det var han inte ensam om. Många av dåtidens handelsmän och utländska krigare, som bland annat tog värvning i Konstantinopel ända fram till 1100-talet, var förtrogna med färdvägarna runt om i norra och även södra Europa.

Numera möter man ibland forskare och historieintresserade som tror att dåtidens människor var isolerade och hade svårt att färdas långa sträckor. Så var det bevisligen inte. Snarast tvärtom för ett mindre antal personer i samhället, vilka kunde rutternas i Europa utantill och hade egna erfarenheter av dem.

Genom Snorre Sturlasson vet vi att den berömda platsen Uppsala, där man höll riksblot vart 8:e år (inte vart 9:e år, som många tror), är detsamma som Gamla Uppsala, som låg i det dåvarande folklandet Tiundaland, som senare under 1200-talet slogs ihop med andra folkland och bildade landskapet Uppland. De andra platserna med detta namn, var samtliga små gårdar eller snarare torp under 1500-talet. Därefter har en del av dem växt och utökats till normalstora gårdar eller rent av byar, men så var det inte från början.

På Falbygden finns en ort som heter Uppsala i Ugglums socken. Inte nog med att den var liten. Den ligger utanför de stora byarna och har en dragning upp mot Mösseberg. Här slutar våra kunskaper om ortnamnet och övergår till gissningar. Närheten till Gudhems kungsgård, som ingick i Uppsala öd, är ovanlig för de flesta gårdar och torp med detta namn. Har möjligen detta haft någon betydelse i just detta fall?

En annan fråga är om det har funnits en helig plats härute på de forna utmarkerna, där man offrat på ett snarlikt sätt som vid den berömda orten Uppsala. I så fall kan man tänka sig att när man sedan anlade ett mindre torpställe här, som med tiden blev en normal bondgård, så fick den namn efter utmarken. Eller finns det något annat alternativ?

Förbindelser

Nyligen har man upptäckt att det i Gamla Uppsala finns 144 stockar som ställt upp på rad. De tillhör det äldsta skedet av kulten vid denna forna helgedom. En enkel variant på detta finns på Ekornavallen.

Genast öppnar sig frågan ifall man från detta Uppsala i Ugglums socken har haft fasta siktlinjer till solens och månens upp- och nedgångar vid viktiga datum under året, i likhet med Gamla Uppsala och många andra ställen där sådant var högst väsentligt.

Ekornavallen – bland resta stenar

Under bondestenålderns slut och långt in i bronsåldern finner vi att hällkistor och de stora rösen ofta tycks ha placerats i utkanten av de stora bygderna. Detta mönster förekommer ända fram till mitten av järnåldern när gårdsgravfälten uppstod och ersatte den långvariga traditionen att anlägga gravar och andra fornlämningar i utkanten av bygderna, långt från bebyggelse och åkrar.

Orsaken till denna avskildhet berodde på flera orsaker. Hällkistorna hade ett ursprung från megalitgravarna, som bör ses som tempel snarare än gravar. Vid dessa fornlämningar hade man kontakt med de dödas värld och andevärlden. Av det skälet är det rimligt att man gärna ville dra sig undan och hålla sig borta från folk i allmänhet, som inte hade med denna verksamhet att göra.

Sett utifrån den allmänna indoeuropeiska skiktningen av befolkningen, var det bara aristokrater som berördes av dessa typer av fornlämningar. Det vill säga omkring 10% av befolkningen. Dessa stod högst i rang och ägde det mesta av markerna och boskapen. En liten del av detta urval hade en mer andlig strävan och kan bland annat ses som offerpräster och domare. Så var det under medeltiden och så var det också i norra och södra Europa under förkristen tid.

När hällkistorna utvecklades till rösen, vid övergången från bronsålderns period I till II runt 1500 f.Kr., minskades antalet gravläggningar i dem till en enda person. Av dessa var ungefär 3/4 män och 1/4 kvinnor. Härigenom framträder visserligen fornlämningarna mer som gravar än som tempel, men man får inte glömma bort deras ursprung. Fortfarande kom både rösen och den flackare varianten, den som kallas ensamliggande stensättningar, att bli placerade runt om i landskapet och på platser som ofta låg långt från bebyggelsen. Somliga uppfattar det som om den dödes ande skulle vakta bygdens gränser och värna om boskapen som var på bete i dessa områden. Kontrasten var stor när man runt 500-talet lämnade denna tradition och istället anlade samlade gravfält som dessutom lades intill byarna. Trots dessa förändringar kan vi räkna med att allra högst 10% av den vuxna befolkningen fick en sådan begravning efter sin död att minnesvården var synlig ovan mark. Var resten av folket tog vägen, vet vi ingenting om. Sannolikt gravlades de inte alls, utan deras kroppar mötte ett annat öde.

Ekornavallens fornlämningar

På kartorna från 1600-talet och framåt över Gudhems härad, framgår det tydligt att hela det obebyggda området mellan Hornborga, Håkantorps och Gudhem var en stor och sammanhängande betesmark. Allt detta kallades Ekornavallen. Numera kanske vi främst tänker på ett visst gärde intill en vägkorsning, där det finns gott om fornlämningar, men så var inte avgränsningen förr.

Uppfattning att det bodde folk i närheten av fornlämningarna på Ekornavallen vid den tiden är fullständigt felaktig. Här har det veterligen aldrig bott folk förrän på 1700-talet. Allt detta tillhörde de närliggande byarnas utmarker, så detta var en plats långt från byar och gårdar ända fram till dess.

Fornlämningarna sägs ibland beskriva hela forntiden, vilket också är fel. Här finns några gånggrifter från 3300-3000 f.Kr. samt möjligen en liten

hällkista från slutet av bondestenåldern eller snarast bronsåldern period I (runt 1800-1500 f.Kr.). Sedan följer ett ensamt röse, som tillsammans med ett flertal andra rösen på den forna och långsträckta Ekornavallen, tillhör bronsåldern period II-II (c:a 1500-1100 f.Kr.), men det är bara ett enda av rösen som ligger vid de fyra gånggrifterna. Därefter har vi bara strödda men osäkra dateringar av de återstående fornlämningarna, vilka främst tillhör äldre järnåldern (från 500 f.Kr. till 550 e.Kr.). Det finns inga säkra belägg för aktiviteter under mellanliggande perioder eller efter 550 e.Kr. Trots dessa kronologiska hopp är det inte alls uteslutet att de resta stenarna anlagts här för att få en närhet till gånggrifterna och till röset uppe på krönet. Det kan dock inte uteslutas att man valde platsen av praktiska skäl, när man uppförde den betydligt yngre stenraden och återanvände takhällar och väggstenar från gånggrifterna.

Ekornavallens samling med fornlämningar är tämligen unik, men inte förvånande, eftersom det finns ett mycket stort antal fornlämningar på Falbygden. Någonstans borde det ju ha blivit en större ansamling än på andra platser. Just här, intill ån Slafsan där den urgamla landsvägen går, samt inte långt från häradsgården mellan Gudhem och Valle, råkade det bli ett säregen samling fornlämningar av skilda typer. Den främsta anledningen till denna blandning är att man har återanvänt stenar från gånggrifterna när man byggde en del av de yngre fornlämningarna. Långa stenrader är tämligen ovanligt i Sverige. Liknande fornlämningar dateras ofta till bronsåldern, men ingen vet om det även är så här på Ekornavallen. Inte heller kan man gissa vilken funktion den haft. En astronomisk undersökning rörande ett flertal centrala riktningar, som framträder mycket tydligt vid en granskning, gav ingenting. Det utesluter inte att stenarna markerar något som skett på himlavalvet, men det berör knappast någon av de vanliga horisontpassagera.

Några av de höga stenarna som kommer från de närliggande gånggrifterna och som numera bildar en lång stenrad.

Kuriosa

Inom all vetenskap är parapsykologi och mystik något som man önskar undvika. Orsaken är enkel. Ingenting går att upprepa och kontrollera, utan förblir personliga upplevelser som inte kan omformas till vetenskap och allmängiltiga kunskaper. Således säger det sig själv varför vetenskap och mystik utgör varandras motsatser.

För läsare som kan tänka sig att lyssna på sådant, trots total brist på kontroll och analys, vill jag bara i korthet berätta att under mina år som forskare har jag mött diverse personer som velat berätta om sina personliga upplevelser från skilda platser. En av dem sade att namnet Bartolomeus var viktigt på Ekornavallen, men hon förstod ingenting av vad detta ”meddelande” kunde betyda. En annan sade att ruskiga händelser hade skett främst vid den resta stenen längst i söder, närmast vägkorsningen, och att det handlade om blod och grymma människooffer. Det var då jag blev påmind om Bartolomeinatten, den 24 aug 1572 (och några dagar framöver), när 10 000 hugenotter mördades i Paris. Om det finns något samband, är de upp till läsarens fantasi eller egna personliga upplevelser att fundera ut vad som kan ha skett här på Ekornavallen.

Guldsikten i Bragnum

I byn Bragnum, i den sydvästra delen av Falbygden, påträffades år 1878 en halsring av guld. Den är från slutet av 400-talet och dateringen överensstämmer med många andra guldsikten från södra Skandinavien, såsom Ällebergs-kragen och fyndet vid Hedegården i Jättene på 1,2 kg.

Halsringen från Bragnum väger 828 gram och har en diameter på 22 cm. På den tiden motsvarade värdet runt 8 årsinkomster för en vanlig arbetare eller hantverkare. Grovt sett betyder det ett värde på närmare 200 kor vid den tiden, vilket visar hur extremt värdefullt det var. Under 1500-talet hade en vanlig gård sällan över 10 kor. Likaså var det många som hann dö 8 år efter den tid när de gifte sig. Att lyckas skaffa fram så mycket av det eftertraktade guldmetallet måste ha skett under dramatiska former eller på ett lyckosamt sätt.

Det romerska guldmetallet

Orsaken till denna plötsliga rikedom är enkel. Den stridande strömmen av guldmetall upp till södra Skandinavien under en kort tid, härstammar från goternas brandskattning av Konstantinopel och hela det östromerska riket. Kejsarna tvingades att köpa fred genom att göra årliga utbetalningar av guld till goterna, som på den tiden styrde över ett stort imperium norr om Svarta Havet och ner mot Balkan ända fram till romarrikets gräns. Under en hundraårsperiod, från 400-talet och fram till början av 500-talet, betalade kejsarna ut minst 20 ton rent guld till goterna för att få ha sin gräns i fred. Förutom detta erövrade goterna ett oräkneligt byte i samband med åtskilliga plundringståg mot romerska gods och städer när betalningarna uteblev.

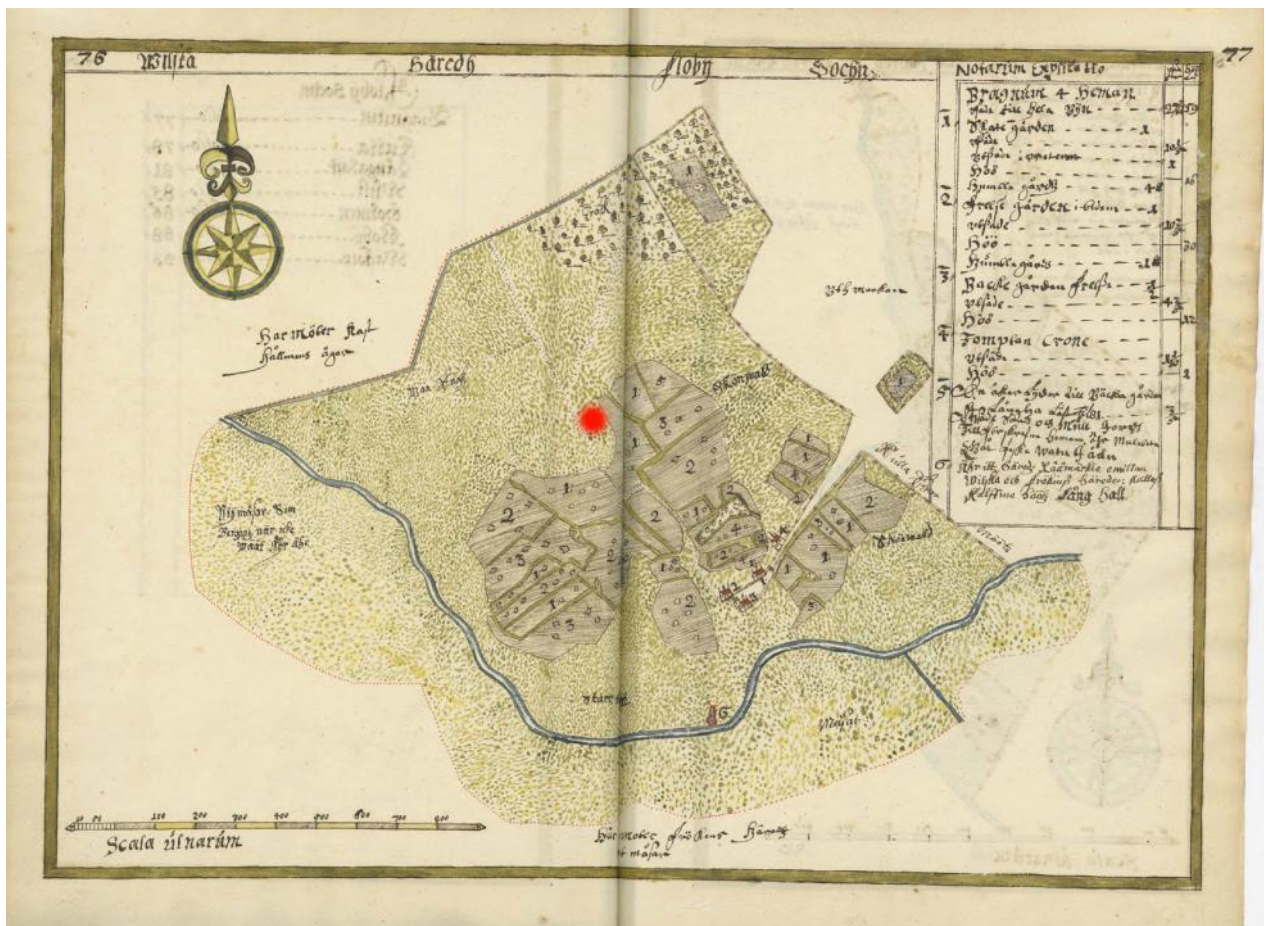
En del av detta guldmetall har återfunnits, men inom ett ganska begränsat område av Europa. Dessa guldsikten, som varierar från enstaka guldmynt till stora ansamlingar av guldföremål, ligger som ett pärlband från floden Donau vid romarrikets gräns i söder och rakt norrut mot Skandinavien. Några av de fyndrikaste områdena häruppe är Bornholm, Fyn och Västergötland. Detta bekräftar att goterna verkligen hade sina fränder i norr och att de hade en nära kontakt med dem. Andra bevis på denna förbindelse mellan goterna och Norden, är författaren Jordanes skrift. Han var själv av gotisk börd och i början av 500-talet skrev han "Goternas historia" och hävdade då att goterna härstammade från södra Skandinavien. Samtidigt uppvisade han prov på mycket goda kunskaper i Sveriges och södra Norges geografi. Det finns flera samtida författare som vill intyga detta släktskap och de nära kontakterna, förutom en del runstenar i Sverige som antyder samma sak.

Således var inte guldringen från Bragnum ett unikt föremål, utan en av många guldföremål som berör de gotiska krigerna mot Romarriket. Allt detta guldmetall kom från kejsarnas skattkammare, men en del av guldmetallet fick dåtidens guldsmeder ta hand om, så vi vet eller kan ana att många av guldföremålen är tillverkade häruppe. Av det skälet kan vi lättare förstå varför Bragnumringen inte är unik i sin utformning, för man har påträffat en nästan exakt likadan halsring av guldmetall i Danmark. Vi kan förmoda att även Bragnumringen tillverkades i Danmark eller södra Sverige, men av guldmetall från östromerska riket.

Folkvandringstida stormän

Det känns ganska naturligt att tänka sig att en många förnåma hövdingar, som tjänstgjorde i den gotiska härstyrkan, återvände med sina krigare till sina forna hemtrakter, det vill säga till Falbygden i detta fall. Andra nyrika hövdingar och deras underlydande krigare for till skilda delar av Danmark, Norge södra Sverige. Härigenom uppstod en guldålder i Norden utan dess like. Vare sig innan eller därefter har något sådant skett.

En av de guldrika personerna återvände tydligen till Bragnum, som på dagens kartor kan kännas långt bort från de centrala bygderna, men som på den tiden snarare var ett viktigt centrum, bland många andra liknande bygder. Härifrån är det inte långt till Eriksberg, Jäla och Grolanda, samt Varv och Edsvära, där det i samtliga fall går att påvisa högättade personer eller extremt förnåma fornfynd och fornlämningar från tiden runt medeltidens början. I vissa fall berörs även den svenske kungen, i andra fall lagmän över Västergötland och andra betydelsefulla personer. Likaså ligger Finnestorp inte långt härifrån, där man funnit enastående fynd efter ett enda eller snarare flera stora slag som utkämpats mellan stora härstyrkor.

Fyndplatsen i Bragnum (röd prick), inlagd på karta från 1640-talet, vilket visar att den låg gömd intill en väg eller stig, just där åkrarna slutade och betesmarkerna tog vid. När den återfanns i slutet av 1800-talet var det åker här. Mörkfärgade områden är åker och prickade områden är betesmarker. Skalan anger hundratals aln.

Bragnumringen, enligt fotografi i början av 1900-talet.

Den danska guldhalsringen som är ytterst lik den guldring som påträffades i Bragnum. Finns på Nationalmuseets utställning i Köpenhamn.

Fyndplatsen

Fyndplatsen ligger inte mitt i den gamla byn Bragnum, som på 1500-talet och en tid därefter bestod av fyra gårdar. Den återfinns istället just där åkrarna övergår till betesmarker samt intill en väg eller stig. Detta skiljer sig markant från situationen på Gotland där man har funnit att många av silverskatterna från sen vikingatid, runt 1000-talets början, grävdes ner under golvet i dåtidens hus. Så var knappast fallet i Bragnum. De kartor som finns visar att byn har legat på samma plats från mitten av 1600-talet och fram till de stora skiftena. Byn låg i den södra delen av inägorna, ganska nära ett större vattendrag. De flesta av åkrarna låg åt nordväst, varefter betesmarker och utmarkerna tog vid. Sedan följde ofta sankmarker eller andra typer av dålig jord som inte kunde uppodlas. Av det skälet kan vi anta att byn borde ha legat på samma plats tusen år tidigare och kanske längre tillbaka i tiden.

Före digerdöden på 1300-talet kan vi utgå från att hela byn var ett oskiftat och enhetligt gods eller en domän, som bestod av en stor sätesgård där ägaren av hela byn bodde. Resten av byns invånare bodde i anslutande hus. De övriga personerna i byn var antingen trälar eller friborna som arbetade på godset mot kost och uppehälle. Vid okänd tid under medeltiden, men troligen efter digerdöden, bör den ha delats upp i familjelotter som arrenderades ut, varvid de fyra gårdarna uppstod samtidigt som sätesgården försvann.

Några gissningar

Längre än så kommer vi inte i vår granskning av fyndplatsen. Det enda som återstår är gissningar.

- Har det möjligen funnits ett kulthus av typen **harg** härute, som varit avskild från den övriga bebyggelsen? I så fall har guldringen fått tjäna som prydnad för den offerpräst eller offerprästinna som haft denna harg i sin vård, varefter den sannolikt grävts ner, senast i samband med den kristna missionen. En harg var ofta ett slags offerbord av sten, men den hade säkerligen ingen speciell form utan var gjord av vanliga naturstenar.
- Varför grävdes inte ringen upp igen? Möjligen har fyndplatsen varit känd i ett visst antal generationer, men på grund av ovissa skäl fördes inte kunskapen om ringen vidare, så att den istället föll i glömska. Kanske var det någon som trodde att den skulle bringa lycka för de boende i Bragnum, så länge den fick ligga kvar. Kanske var det någon som aldrig hann berätta om guldsporten för sina ättlingar.
- Vad fanns det för något särskilt just här, så att ägaren kunde återfinna platsen ifall den skulle grävas upp? Har det måhända funnits en stor sten på platsen som var lätt att känna igen, den sten som eventuellt var deras harg, eller har man haft en rest stolpe här som markerade platsen?

Andra liknande fynd på Falbygden som är samtida

- Fyndet i **JÄTTENE** på Hedegårdens marker, som bland annat omfattade virade tjocka guldtrådar, vilka är någorlunda samtida med Bragnumringen, alltså från 400-talet eller början av 500-talet. Guldsätten återfanns strax sydost om byn och intill den gamla landsvägen som löper i nord-sydlig riktning. Det var på en plats som låg utanför hustomter och merparten av åkrarna enligt 1600-talets kartor. Alltså tycks fyndplatsen ha legat ungefär på samma sätt gentemot byn såsom i Bragnum. Därför kan den också ha grävts ner på ett likartat sätt. Fyndplatsen var på ett par decimeters djup, alldeles intill ett stort stenblock, som mätte 1 meter i höjd över marken och var runt 1,5–2 meter i diameter. Ena sidan var lodrät. Alla andra sidor var formade av naturen. Således är det högst rimligt att tänka sig att detta var en harg.

Ett försök att lägga in fyndplatsen på en 1600-talskarta visar att det måste ha varit strax utanför den stora bygatan, men vid kanten av en liten åker just intill den stora fågatan i öster. Mörkfärgade områden är åker och prickade områden är betesmarker. Skalan anger hundratals aln.

- **ÅLLEBERGSKRAGEN**, vid kanten av Ålleberg äne och långt från bebyggelse påträffades detta säregna guldfynd. Till skillnad från Bragnum och Jättene påträffades guldhalskragen vid Ållebergs äne, långt från gårdar och bebyggelser. Området där den hittades är dock inte en vild natur, utan tvärtom kan man ana att detta var en väl vald plats, strax nedanför de höga diabaspelarna, men framför allt vid en stor öppning av den långa lerskiffervallen som löper parallellt med bergskanten. Mellan denna vall och Ållebergs rasbrant med diabasstenar finns en gräsbeväxt svagt upphöjd platå, som verkar vara anlagd och ordnad av någon som ville ha en viss men för oss okänd verksamhet här. Orsakerna till detta arrangemang kan vara många, men en av dem borde vara det säregna förhållande att man härifrån ser soluppgången just i passet mellan Högstenaberget och Varvsberget vid tiden för sommarsolståndet. Med andra ord kan detta område mycket väl ha varit en förnämlig kultplats. Då närmar vi oss också diskussionen med Bragnum och Jätten, vad gäller fyndplats och ändamål.

Agnestads kyrka

Vi är så vana vid att våra kyrkor ligger mitt i byn att något annat känns fel och onaturligt. Visserligen finns det enstaka kyrkor i forna glesbygdsområden där det aldrig har funnit stora byar, varför man gärna lade dem på lagom avstånd från bebyggelserna. Då var förhållandet så klart annorlunda, men mitt på Falbygden kännetecknas kyrkornas placering genomgående av ett centralt läge i en förhållandevis stor by. Man kan till och med vända på detta påstående och säga att många av byarna om minst 7 mantal i storlek på 1500-talet har en medeltida kyrka, även om somliga numera är övergivna. Utöver dessa har några mindre byar också en kyrka från medeltiden, men det är inte så vanligt. Dessa kyrkor ligger också nära byns bebyggelse.

Agnestads by

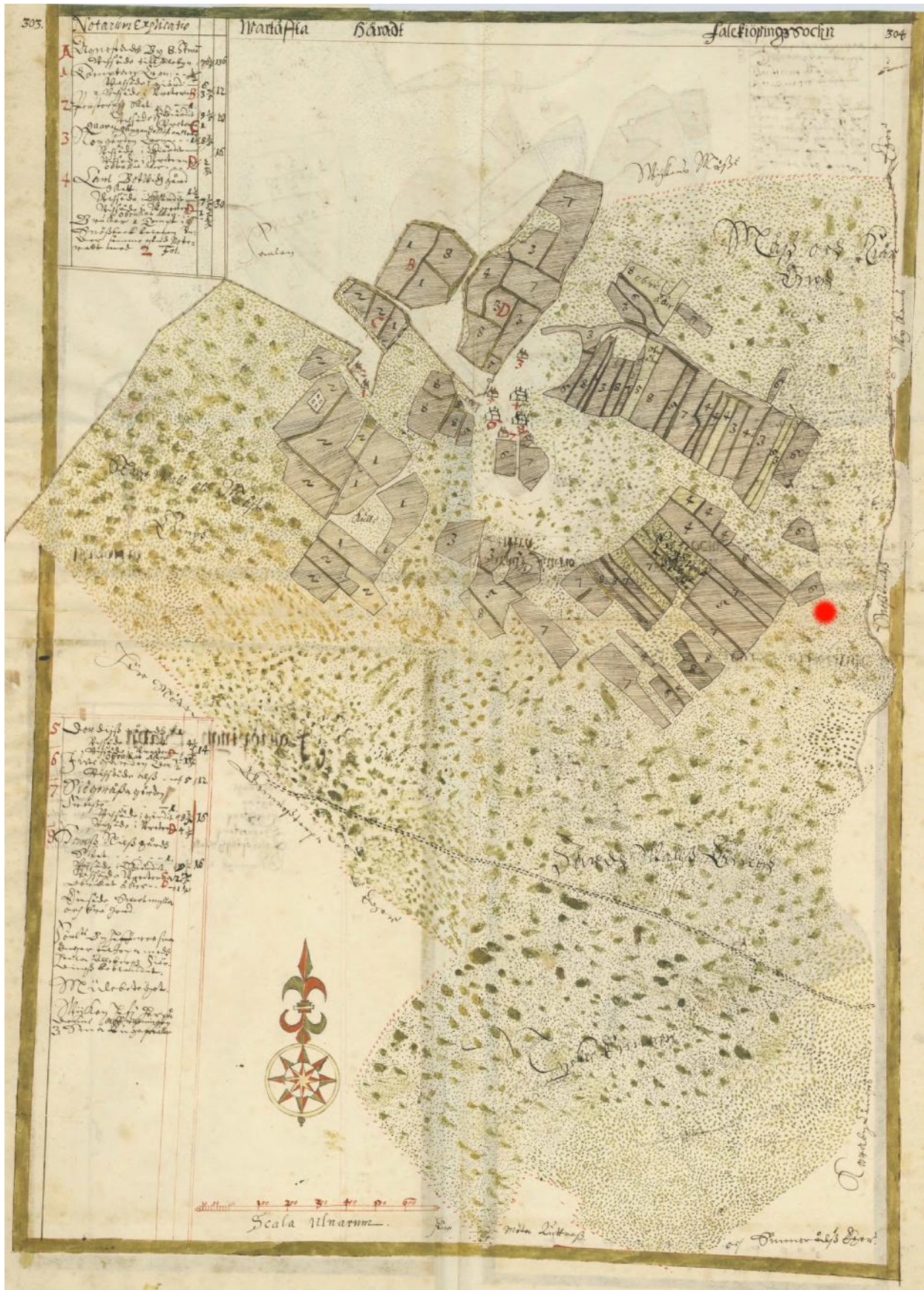
En kyrka som avviker från detta är Agnestads kyrka, som ligger strax nordväst om Alleberg. Alltså så centralt och mitt på Falbygden som man kan tänka sig. På en av de äldsta kartorna över byn Agnestad, från 1699, är kyrkplatsen medtagen och inritad. Här på gränsen mellan åkrar och utmarker ligger kyrkan. En liknande placering av en medeltida kyrka verkar inte finnas någon annanstans på Falbygden eller i Västergötland. Inte heller finns det anledning att misstänka att byn tidigare har legat intill kyrkan. Det förefaller osannolikt, ty en kyrka anlades alltid i anslutning till byns gata, som var den gemensamma öppning där många av hustomterna anslöts till. Här i Agnestad är det tvärtom vad gäller kyrkan.

Vi kan även se att bebyggelsen var uppdelad i två grupper, som är omgivna av byns åkrar och inmarker innan utmarkerna tar vid, vilka sedan sträcker sig långt bort i landskapet. Denna åtskillnad i bebyggelsen kan vi däremot se på flera platser. Sannolikt har detta uppstått genom att den mindre gruppen hustomter representerar den gamla sätesgården eller ägarens bosättning, medan de övriga gårdarna är platsen där trälar och landbor (arrendatorer) bodde. Eftersom sätesgården i Agnestad inte fanns kvar längre på 1500-talet, hade den omvandlats under medeltiden till två gårdar om vardera 1 mantal, vilket var samma storlek som de andra gårdarna i byn.

Frågan återstår varför kyrkan placerades utanför byn, när det enligt kartorna fanns gott om plats mellan åkrarna och byns hustomter, på samma sätt som i alla andra byar.

Historiska händelser runt kyrka

Agnestads kyrka utmärker sig på flera sätt. Kyrkplatsen lär ha blivit vigd av biskop Sigfrid på hans färd till Småland, där han etablerade en kristen församling, som senare blev Växjö stift. Enligt bilagan till Västgötalagen skedde det strax efter dopet av Olof skötkonung runt år 1015 uppe på Kinnekulle. Det finns dock anledning att tro att berättelsen om biskop Sigfrids är äldre än så. För det första finns inte Sigfrid med i den äldsta biskopslistan, för det andra hävdar helgonlegenden om honom att han kom från norra England under kung Mildreds regeringstid i norra England, vilken inföll i slutet av 700-talet.

Agnestads by år 1645 samt platsen för Agnestads kyrka.

I så fall vigdes Agnestads kyrkplats 200 år tidigare, alltså omkring år 800 och strax INNAN (!!!) Ansgar kom till Sverige. Därmed måste man fråga sig om det kan ha varit så att Ansgar kom hit till Skandinavien som en motåtgärd, så inte hela Norden tillföll de brittiska missionärerna, vilka var betydligt mer ihärdiga och dödsföraktande än de tyska missionärerna. Att kejsare Karl den store beslutat om att Skandinavien tillhörde den tyska kyrkan brydde sig inte de fromma munkarna och missionärerna på de brittiska öarna om. De följde bara sin egen övertygelse.

En utgrävning av Agnestads kyrka och datering av de äldsta kristna gravarna skulle kunna besvara denna fråga, ifall Sigfrid kom hit innan Ansgar nådde Birka.

Rundkyrkan

Från början fanns sannolikt en vanlig träkyrka på den här platsen, i likhet med många andra sockenkyrkor under 1000-talet. Det sägs bara att Sigfrid vigde en kyrkplats, så att de kristna kunde bli gravlagda i vigd jord i väntan på sin uppståndelse. Den tidiga träkyrkan ersattes i slutet av 1100-talet av en liten stenkyrka med runt långhus. Sådana rundkyrkor är mycket ovanliga och finns bara på några få ställen i dåtidens Sverige, det vill säga Falbygden, utanför Kalmar, runt Birka och Sigtuna (Stockholm), samt en vid Vadstena i Östergötland.

En del av förklaringen att Agnestad berörs av detta, är att byggandet bekostades av biskop Bengt den gode i Skara. Han hade vidsträckta kontakter i Europa och påverkades säkerligen av dåtidens strömningar och nya traditioner. Han lät bygga och smycka Agnestads kyrka, som det står i de gamla handlingarna. I dag är det klarlagt att både kyrkan och kyrkogårdsmuren är uppmätta med hög precision och återger viktiga geometriska proportioner som högaktades på den tiden. Förmodligen finns också vissa viktiga vädersträck dolda i systemet. Den som besöker platsen och tror att det bara är en simpel kyrkoruin med en intetsägande mur runt om, har misstagit sig ganska rejält.

En tänkbar orsak

Ska man våga sig på en gissning varför kyrkan ligger där den ligger utanför själva byn, kan man ju tänka sig att denna kyrkplats är så gammal att man ännu inte hade några traditioner (på 800-talet) som reglerade var kyrkan borde ha varit placerad gentemot bebyggelsen. I varje fall inte häruppe hos oss i Norden. På den tiden kanske man inte ville ha kyrkan mitt bland de andra husen i byn. Då styrdes ju byn som en domän eller ett gods, så det var ju upp till ägaren av hela egendomen vad han eller hon tyckte. Således förlades kyrkan på de närmast intilliggande utmarkerna, men ändå så nära bebyggelsen som möjligt.

Det är frestande att tänka sig att det kan finnas ett samband mellan Agnestad och Bragnum, alltså hur man placerade guldringen i Bragnum och kyrkplatsen i Agnestad. I fallet runt Bragnum kan man ana att det kan ha stått en harg (ett hedniskt kulthus bestående av en eller flera naturstenar) på fyndplatsen för guldringen. Således är det inte alls omöjligt att det har funnits en harg på samma plats i Agnestad där kyrkan senare byggdes. I så fall har kyrkan ersatt denna harg.

Ruinen av Agnestads rundkyrka.

Agnestads utmarker

För att få det rätta perspektivet av Agnestad by kan man uppräknas en mängd punkter, varav en eller flera säkerligen var orsaken till att biskop Sigfrid lät viga en kyrkplats just här och ingen annanstans, såvida vi bortser från de två övriga ställena där han också vigde kyrkplatser, dels i Friggeråker (intill Gudhems kungsgård som tillhörde Uppsala öd och var en av de viktigaste av de åtta i Västergötland), dels Östra Gerum (som på den tiden säkerligen även omfattade Skörstorp där det också ligger en rundkyrka, samtidigt som Gerum gränsade till Dimbo som kungligt och kyrkligt ("biskopligt") som var en stark föregångare till Kungslena, där bland annat Birger Jarl vistades och tog emot den norske kungen på besök. Här ligger också Varv, som var platsen för den kungliga folkförsamlingen vid skarven mellan järnålder och medeltid.

Här i Agnestads by men utanför den egentliga bybebyggelsen ligger gården Viken, som kan ha varit en formell föregångare till staden Falköping. Detta skulle kunna förklara varför borgarna i staden Falköping hade gemensamma utmarker med byn Agnestad, ty detta förutsätter en forntida gemenskap. Först och främst måste vi utgå från att Falköping ligger på mark som en gång i tiden har tillhört Agnestad. Därmed försvinner teorin att staden har haft en urgammal by som sin kärna. Tvärtom tyder allting på att staden växer fram genom en befallning och förlades på Agnestads utmarker. Om orsaken berott på att Viken kan ha varit en viktig marknadsplats, som sedan övergått till en regelrätt stad, är dock höljt i dunkel, men om så var fallet var det säkerligen en av bygdens allra viktigaste. I så fall fanns det en given orsak varför Sigfrid stannade till just här.

En annan orsak, som vi bara kan gissa oss till, är vad som kännetecknade Ållebergs änne på den tiden. Om detta var en av de viktigaste kultplatserna på Falbygden, var det högst väsentligt för den katolska kyrkan att se till så att den omformades och fick kristna värden, men gärna i dess närhet. Möjligen gäller

det inte bara en kultplats utan något mycket mer än så, nämligen en plats där hela Falbygdens härstyrka mönstrades. Sägner om Ållebergs ryttare ter sig tämligen främmande och begriplig ifall man inte tolkar den på ett handfast och konkret sätt. Det närmast tycks vara att man samlades antingen uppe på berget eller strax nedanför. Här ligger både LEABY som var Vartofta härads rätta tingsplats, KARLEBY där man slog ihjäl en inkräktande kung i början av 1100-talet, och AGNESTAD där biskop Sigfrid lät viga en kyrkplats, biskop Bengt den gode lät bygga en rundkyrka av sten, samt där gården Viken har ett ortnamn som antyder en samlingsplats, som kan ha inbegripit en marknadsplats. I så fall är inte steget långt till etableringen av staden Falköping på Agnestads utmarker, så nära gränsen till Gudhems och Vilske härader som möjligt.

Med andra ord fanns det knappast några tveksamheter varför biskop Sigfrid valde just Agnestad, eller varför det var så viktigt för biskop Bengt den gode att fortsätta denna kyrkliga bekräftelse.

Långt från byn - Bestorp, Saleby och Gökhem

Ännu en liten fråga, men betydligt mindre än de föregående, är var vi bör tänka oss att centrum för byn ligger. Är det platsen där de flesta gårdarna ligger, eller är det platsen där byn ursprungliga gods låg, varifrån all daglig verksamhet styrdes.

Vi kan göra en enkel jämförelse med exempelvis Biskopstorp (Bestorp intill Mösseberg) och Saleby på andra sidan Ålleberg. Här har man i båda fallen en tydlig åtskillnad i avstånd mellan den gård som låg närmast intill kyrkan och de övriga gårdarna. I Bestorp var gården vid kyrkan så stor att den senare delades, men likafullt var denna del den minsta delen av byn. I Saleby kom sätesgården att förbli i adlig ägo och omformades senare till ett säteri, så här har det alltid bott stormannafamiljer och adliga familjer, ända fram till historisk tid.

I båda dessa fall kan man tänka sig att kyrkan byggdes intill domänets huvudbyggnad och att de familjer som bodde under domänet och arbetade här som trälar fick bo ett stycke bort från ägarnas egen gård. En sådan åtskillnad framskymtar även i en del större byar där en av gårdarna bär namnet Bosgården.

En liknande situation framträder även i Gökhem, men på ett annorlunda sätt. Här har den stora byn två kyrkor, varav socknens moderkyrka ligger på det stora gemensamma tunet och är omsluten av gårdar på tre sidor, medan den andra har en placering intill det gamla ledet (grinden) i öster, ungefär där åkermarken övergick till ängsmarker. Den sistnämnda kyrkan benämns Överkyrka (eller rätteligen Överkyrka kyrka, eftersom gården intill heter Överkyrka). Placeringen har stora likheter med Agnestads kyrka, men också med guldfyndet i Jättene och Bragnum.

Detta är den bild vi bör ha med oss när vi studerar Agnestads by under medeltidens slut och fram till 1600-talet, innan en del av gårdarna på nytt omformas till säterier, men det är en helt annan historia. Under medeltidens början och långt ner i järnåldern bör Agnestad ha varit en enhetlig domän.

Tingsplatserna på Falbygden

På 1640-talet kom en kunglig befallning, som krävde att häraderna inte tilläts få flytta runt sina tingsplatser från gång till gång, så att hela häradet skulle bli representerat till slut. Istället uppmanades häradsnämnden att samlas och endast hålla ting vid häradets rätta tingsplats, där det uppenbarligen hade legat längst tidigare.

En genomgång av tingsplatserna på Falbygden visar att de lades intill stora byar, men inte de byar som kanske är de förväntade. Både Gudhem och Var-tofta var stora byar, som tidigare hade tillhört Uppsala öd. De var därmed några av de viktigaste platserna i västra Sverige, vilket bland annat innebar att de var centrum för den administration och organisation som berörde två åttondelar av Västergötland. Dessutom har de namngett varsitt härad. Trots det var ingen av dem som hade den rätta tingsplatsen vid dessa byar.

Vilske

I VILSKE härad återvände man till Gökhem by, men hela den stora tingsförsamlingen som samlades vid tingen kom knappast till själva byn, utan tinget bör ha hållits någonstans på utmarkerna. En granskning av de ortnamn som förekommer ute i naturen samt de fornlämningar som finns i närheten, leder till tanken att det är frestande att tro att den rätta platsen för tinget låg väster om Gökhem by och ganska nära Ullene by. Här finns även en plats som heter Galgbacken. Likaså kan man tänka sig att fornlämningen "Gökhemma karlar", som består av tre resta stenar på rad, varit offerstenar som användes vid öppnandet av tinget, när goden (domaren) skulle blota för att få gudarnas vägledning inför tingsförhandlingarna. Det sistnämnda är givetvis gissningar, men likafullt känns de rimliga.

Orsaken till denna gissning är att tre händelser ofta hörde ihop, nämligen blotet till gudarna under hednisk tid, själva tinget där man löste konflikter samt marknad där all handel ägde rum. Gammalt folk minns att det förr i tiden fanns en marknadsplats i Ullene, ute på Ullene hed, vilket återigen förstärker tankarna att denna plats har varit mycket viktig långt ner i tiden, även om vi inte alls känner till hur lång den traditionen har varit.

Om vi fortsätter att fundera och spekulera, är det nära till hands att tänka sig att namnet Vilske härstammar från ett äldre namn som uttalats Ullske eller Wullske. I så fall är det sannolikt gudanamnet Ull som inleder häradsnamnet. Namnet Ullene kan på samma sätt tolkas som "guden Ulls betesmarker" och kan dateras till seklerna närmast efter 500-talet. Ibland var dessa utmarker eller betesmarker en avstyckning från en moderby, där man vid nämnda tidpunkt har flyttat ut en del av bebyggelsen och bildat en ny by. I detta fall måste det ha varit Gökhem som delades. Om dessa gissningar är rätt, har Gökhem för 1500 år sedan även omfattat Ullene by och var det rätta centrum för häradet. Detta skulle indirekt kunna förklara andra underligheter, såsom Gökhem kyrkas stora betydelse, både genom det unika Mariakapell på moderkyrkan och den intilliggande kyrkan, som kallas Överkyrka kyrka. Vid samma tid byggde man en kyrka i Ullene, vilken placerades på en mycket stor gravhög som var högst några hundra år gammal när kyrkan byggdes.

Gudhem

I GUDHEMS härad förväntar man sig att tingsplatsen låg vid Gudhems kungsgård, vars enorma gods tillhörde Uppsala Öd under en stor del av järnåldern och ända fram till medeltidens början, men så är inte fallet. Tvärtom låg häradets rätta tingsplats i Torbjörntorp, vars ortnamn berättar att det fanns en rik och mäktig person här som hette Torbjörn runt 1000-talet. Han måste ha ägt hela det gods som i dag är Torbjörntorps by, men som på den tiden var en enhetlig domän. Senast strax efter digerdöden på 1300-talet blev godset uppstyckat och ersatt av ett flertal gårdar som arrenderades ut till olika familjer.

Ungefär samtidigt som denna Torbjörns levde, har förmodligen Torbjörntorp och Balltorp avstyckats från byn Friggeråker. Båda dessa frånskilda enheter var väldiga i omfång, men detta var ändå en helt naturlig uppdelning som skedde på många platser vid den tiden. Om detta antagande är riktigt, var möjligen Torbjörn och Balle bröder, medan någon annan nära släkting, såsom en till namnet okänd storebroder, bör ha ägt hela Friggeråkers by.

I slutet av 1600-talet avskildes andra stora jordegendomar från Friggeråkers socken på den södra sidan, såsom Dotorp (Dota-torp), Marjarp (Mariatorp) och Tåstorp (Tosa-torp?), varvid de övergick till Falköpings landsförsamling. Alla dessa bör också ha skilts från Friggeråkers by flera hundra år tidigare. Med andra ord kan vi misstänka att den rätta tingsplatsen egentligen var på Friggeråkers norra utmarker, där Torbjörntorps by senare skulle uppstå genom en utflyttning av det antal gårdar som följde med avstyckningen ifråga. Således bör Friggeråkers by ha varit betydligt större från början än vad den var under yngre medeltid och seklerna närmast därefter.

Namnet Friggeråker berättar inte så mycket som är begripligt för oss, bara att Odens hustru Frigg dyrkats här, men ändelsen -åker är oklar vad gäller syftning och innebörd. Inte långt härifrån, men strax norr om Torbjörntorps bys utmarker, ligger Odens källa. Så det finns gott om uppslag för den som vill spekulera vidare.

I övrigt är Friggeråker känd för besöket av biskop Sigfrid som lät viga en kyrkplats här, liksom vid Agnestad och Östra Gerum i Vartofta härad. Eftersom det sägs ha skett efter dopet på Kinnekulle av kung Olof skötkonung, bör det ha skett runt år 1015 eller någorlunda samtidigt med att Torbjörntorp och Balltorp avskildes från Friggeråker. En annan tolkning är att hans besök skedde 200 år tidigare, runt år 800. Oavsett vilket vet vi att Friggeråkers by, som på den tiden var ett gods eller en domän i likhet med alla andra bebyggelser som senare blev byar med familjebaserade gårdar, måste ha varit en viktig plats på Falbygden.

Frökind

FRÖKINDS härad är ett av de allra minsta häraderna i västra Sverige. Dessutom har häradet den urgamla ändelsen -kind, som organisationsmässigt förmodligen var en slags föregångare till häraderna. En liknande förändring av benämningen på dessa enheter kan vi se i landskapen runt sjön Mälaren. Här fanns det inga häradar under järnåldern och medeltid. Istället hade man en indelning i hund, där varje hund skulle ansvara för 120 krigare och 4 långskepp. Vid medeltidens början försökte man göra om denna indelning. Den nya enheten kallades hundare, men då sänktes antalet krigare till 100.

På motsvarande sätt tycks man ha haft en kind-indelning i Västergötland och intilliggande landskap, vilka senare gjordes om till härad. Därför kan vi misstänka att Frökind är ett sådant gammalt "kind", vars gränser kan ha varit oförändrade ända sedan mitten av järnåldern och i varje fall fram till 1500-talet varefter åtskilliga ändringar och justeringar av häradsgården är kända.

Orden kind och hund är nära besläktade med varandra och betyder just hundra, som på den tiden motsvarade talet 120. Möjligen fanns det ett liknande krav från varje kind, att de skulle ställa upp med ett visst antal krigare. Många av de ursprungliga kinden omformades till härad redan under järnålder. Dessa tycks ha varit runt två gånger större än ett kind, men ibland är de ännu större.

Den rätta tingsplatsen i Frökind var Hassla i Kinneveds socken. På den tiden var Hassla en del av Kinneveds by, bestående av två gårdar som låg strax öster om kyrkan och ett stycke bort från de andra gårdarna i byn. Namnet Hassla säger ingenting i klartext, men hasselbusken har använts vid åtskilliga tillfällen när man ville ange att platsen var helig och styrd av gudarna. En gissning är att tingsplatsen var omgärdad av hasselkäppar, för att markera att den var helig, därav namnet. Likaså är det frestande att tänka sig att byn Kinneveds namn härstammar från ett Kinde-ved, vilket har en liknande betydelse, nämligen "Guden Frejs (Frös) kind och dess heliga skog". I så fall är det inte långt bort med ännu en gissning, nämligen att Kinneveds kyrkan ligger på samma plats där en harg eller ett hov av hedniskt slag har legat, men långt innan man byggde kyrkan.

Vartofta

VARTOFTA härad var uppdelat i fyra delar, beroende på häradets stora befolkning. Varje fjärding motsvarade ett normalt härad i storlek. Den rätta tingsplatsen för hela häradet låg i Leaby (Ledaby) strax öster om Ålleberg. Byanamnet tycks syfta på något så enkelt som de grindar (led) som omgärdade byns hägn och gårdsgårdar. Å andra sidan var det två mycket viktiga vägar som korsade varandra här, dels Eriksgatan som sträckte sig mellan Jönköping och Falköping, dels en nord-sydgående väg som löpte mellan Åtradalen och Skövde. Så dessa grindar öppnades säkerligen mycket ofta för alla förbipasserande.

Runt omkring Leaby låg flera andra byar som också utgjorde egna socknar, på samma sätt som Leaby. De närliggande byarna Saleby övra, Karleby, Lovene, Agnestad, Slöta, Smedby och Falekvarna hade liksom Leaby en egen kyrka under medeltiden. När reformationen genomfördes i mitten av 1500-talet, övergavs kyrkan i Leaby och blev öde i likhet med flera andra kyrkor i närheten. Därmed införlivades bland annat Leaby i Karleby socken.

Av de fyra fjärdingarna var det bara en enda av dem som hade ett eget namn, Aleväg eller Ällväg. De andra tre fjärdingarna hette nordligaste, mellersta och sydligaste, vilket bara är geografiska benämningar. Centrum för var och en av de fyra delarna låg på Falbygden, varefter de sträckte sig österut långt bort i landskapet.

Leaby kan kännas som ett ganska naturligt val, men tanke på de stora vägarna samt närheten till viktiga platser såsom Ålleberg, Agnestad och Karleby. Samtidigt kan man fråga sig varför inte någon av dessa platser blev utsedd till samlingsplats för tinget. Möjligen har det funnits en tidigare samlingsplats, innan Leaby blev utsedd. I så fall bör både Agnestad och Karleby ha varit rep-

resenterade eller starkt berörda, vilket de skulle bli om man valde en plats in- till Viken. Denna plats var på 1500-talet en vanligt liten gård som hörde till Agnestads by, men den låg lite avsides åt norr i likhet med gården Snösbäck av ungefär samma storlek. Det finns inget skäl att anta att ortnamnet Viken härstammar från öppet vatten, utan kommer snarare från ett snarlikt ord som användes i England för att beteckna viktiga samlingsplatser och som i dag kan ha utvecklats till stora städer, såsom Yor-wich (York). På Falbygden finns ytterligare två ställen med snarlika ortnamn, dels byn Veka i Sätuna socken i Gudhems härad, dels gården Veken i byn Floby i Vilske härad.

Om detta antagande är rätt, att Viken och Veka/Veke har varit samlingsplatser för bygdens folk, återstår frågan av vilken anledning de träffats. Närmast till hands ligger antagandet att de för länge sedan använts som tingsplatser, marknadsplatser eller var en plats där härstyrkan möttes för att bli mönstrade, men vid en tid som ligger långt före 1500-talet. Detsamma gäller andra ortnamn som antyder förhistoriska handelsplatser, eller i varje fall före 1300-talet. Det gäller Bjärka (Birka, med betydelsen handelsplats).

I Vartofta härad har åtskilliga händelser utspelats i närheten av Leaby, men ingenting som kan förknippas med själva byn. Härifrån är det inte långt till Karleby där man slog ihjäl kung Ragnvald knaphövde i början av 1120-talet. Det är inte omöjligt att Leaby var den första platsen där han stannade till på sin eriksgata. Visserligen antar man att det vari Karleby som han blev ihjälslagen, men orsaken till stoppet kan ha varit att han ville möte allmogen och stormännen i bygden just vid Leaby.

På Ålleberg har man hittat den berömda Ållebergskragen från 400-talets slut och till berget är sägnen om Ållebergs ryttare förknippad. Lite längre västerut ligger Agnestad vars kyrka bär på en ovanlig historia. Åt andra hållet kommer man till Åsle mosse där ett stort slag utkämpades år 1389, men var bara en tillfällighet att de möttes just där. Av allt detta är det möjligen sägnen om Ållebergs ryttare som är den mest spännande, men mest på grund av sin bristande omfattning. Det enda som sägs är att ryttarna vilar i berget och kommer till undsättning ifall bygden blir hotad. Med andra ord var det härifrån som den beridna härstyrkan kom i verkligheten, varför de också måste ha samlats här någonstans i närheten.

Sedan återstår bara frågan om Varv

I Vartofta härad men långt från Ålleberg, på andra sidan Varvsberget och Gerumsberget, ligger Kungslena och Dimbo som har kända besök under tidig medeltid, både av kungar och biskopar. Med andra ord var det ytterst viktiga platser. Mellan dem ligger det stora godset Varv, som inte tycks vilja berätta något särskilt. Möjligen är det tvärtom. Biskop Adam av Bremen skrev i slutet av 1000-talet att den stora folkförsamlingen, där kungen var med, hölls i Varv. Eftersom det finns två orter som heter Varv i Sverige, och den andra ligger på en central plats i Östergötland, är det svårt att avgöra om detta uttalande gäller dem båda, eller bara en enda av dem, eller någon annan plats som hette så tidigare. Det är dock frestande att tänka sig att kungen har mött representanter för stormannafamiljerna just här.

Bosgårdar

Runt om i södra Sverige finns gårdar i en del av de större byarna som har kallats Bosgården (Bossgården) ända sedan medeltidens slut eller tidigare. En variant på detta ortnamn är Bo, utan tillägg av ändelsen –gården. Allmänt inom forskningen uppfattas de som en förvaltningsgård i ett större godscomplex. Ingenting motsäger det, utan den huvudsakliga frågan är på vilket sätt som detta har skett.

Benämningen –bo förekommer också som ändelse på ortnamn från medeltiden och avser då en mycket förnäm gård, att jämföra med sätesgårdar och säterier. Likaså vet vi att hela Västergötland var indelat i 8 bon där varje bo var en administrativ och organisatorisk enhet. Det är just denna funktion som framträder genom Bosgårdarna, men betydligt mer småskaligt och bara rörande frälsets egna behov.

Gods och förvaltning

Ända sedan forntiden kan vi utgå från att ägandet av jord och marker inte var jämnt fördelat på befolkningen. Istället bör vi anta att runt 10% ägde det mesta av markerna, där boskapen betade. Långt in i historisk tid har kött- och mjölkprodukter dominerat kosten. Under medeltiden ökade odlingen, som långsamt kom att påverka den dagliga kosten. En annan stor förändring kom strax efter digerdöden på 1300-talet och det var införandet av murad spis inne i husen samt att man i allt högre grad införde varm mat. Detta berodde på att man introducerade sågen i stor utsträckning och kunde tillgodogöra sig de tjocka trädstammarna.

Landskapen, som var mindre under järnåldern än under slutet av medeltiden, omfattade ett visst antal bygder, som runt sjön Mälaren kallades hund och i Västergötland var häraderna, vilka sannolikt hade en föregångare som hette kind. Här fanns ett visst antal stora bebyggelseenheter som vi kan kalla gods eller domäner, men antalet små och fristående gårdar för enskilda familjer existerade i princip inte alls. I varje fall inte i Götaland och väsentliga delar av Svealand.

De som ägde all mark var stormannafamiljerna, vilka på 1200-talet övergick till att bli adelsfamiljer. Somliga kanske bara ägde ett enda gods, medan andra ägde ett större antal och behövde hjälp med skötseln. Därför var det nödvändigt att det på varje enskilt gods fanns en ägare eller en ställföreträdare, som skötte om och ansvarade för de dagliga sysslorna. En sådan representant för ägaren kallades bryte och var inte sällan en träl som styrde över de andra trälarna.

Sannolikt var det gårdar där dessa personer bodde som kom att kallas Bo eller Bosgården. Så länge som godsen bestod oskiftade, bodde trälarna och andra som kunde tjäna på platsen i en ansamling av hus. Efter digerdöden påskyndades den process som just hade börjat, nämligen att godsägarna valde att dela upp sina gods och domäner i ett lagom antal familjelotter som kunde arrenderas ut till enskilda familjer. Därmed fick bebyggelsen egna hus och hustomter som ofta låg samlade intill en stor bygata eller öppning i landskapet. Härifrån kunde man driva ut boskapen till de vidsträckta utmarkerna för att beta. När-

mast husen var inägorna med åkrar, som var noggrant uppdelade mellan de olika hushållen som arrenderade varsin gård.

Härigenom uppstod ett behov att namnge gårdarna. Ibland fick de naturliga namn, såsom Ledsgården (vid grinden), Hulegården, Backgården, Vrågården, Storegården, Lillegården etc vilka ofta var bestående under lång tid. Om någon viktig eller avvikande person hade bott på en viss gård under slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet kunde gården få namn efter detta, såsom Hovmangården, Skräddaregården etc. I samtliga fall i övrigt var det vanligt att den person som ansvarade för skatten även namngav gården under sin arrendetid. Så var det ända fram till slutet av 1600-talet. Exempelvis kunde Per Nilsgården (Per Nilsson, boende på gården) byta namn till Anders Persgården (Anders Persson, boende på gården). Det namn som gården hade på 1690-talet blev det officiella namnet och är det än i dag.

Ända fram till 1600-talet var de flesta bönderna på Falbygden arrendebönder. Under 1700-talet förändrades detta långsamt och allt fler gårdar köptes loss samtidigt som vi kan se att en del stora gårdar styckades upp mellan flera hushåll.

De gårdar som bar namnet Bosgården var således den gamla kärnan eller knutpunkten för hela byn under äldre och mellersta medeltiden, men detta upphörde i regel i slutet av medeltiden eller senast i början av 1500-talet. Denna ursprungliga betydelse kan vi se än i dag på många platser. Under 1500-talet får vi för första gången en fullständig uppräkningslista av alla gårdarna i Sverige, genom Gustav Vasas skatteböcker. Nedan följer några exempel.

Eftersom det finns en tendens att vissa av Bosgårdarna låg vid sidan om byns övriga bebyggelse, passar även detta kapitel in på bokens rubrik som syftar på sådant som inte ligger mitt i byn. Detta gäller främst Dala och Kungslena, men i viss mån också Hornborga. Alla de övriga Bosgårdarna har en tämligen varierad placering i byn.

- Överstebostället i **KUNGSLENA** omfattar den gård som tidigare kallades Bosgården.
- Den storslagna sätesgården i **DALA** hette också Bosgården från början. Mellan herrgården och byn lades kyrkan, vilket också kan ses som ett sätt att skilja dem åt på ett symboliskt sätt.
- I **HORNBORGA** by ligger Bosgården intill kyrkan, men 10 av de 16 gårdarna i byn ligger ett gott stycke därifrån. Detta har medfört att den bortre delen av byn kallades Överby och den del som ligger vid kyrkan och Bosgården kallades Nederby. Denna åtskillnad påminner både om Dala, Saleby Övra (intill Älleberg) och Bestorp (intill Mösseberg).
- Men i **GÖTEVE** by i Göteve socken är det tvärtom. Här ligger Bosgården ihop med 7 andra gårdar, medan 3 gårdar bildar en egen grupp, vilka alla ligger en bit från kyrkan som ligger på den södra sidan av den stora bygatan, som mäter några hundra meter i längd och bredd.
- I byarna **BRUNNHEM**, **FLOBY** och **DIMBO** är bebyggelsen ganska väl samlad, men Bosgården ligger närmast eller nära kyrkan och ungefär mitt bland bytomterna. Detta gäller i ännu högre grad i byn **HÖGSTENA** och **VALSTAD**. I **MULARP** ligger Bosgården nära kyrkan, men i ena änden av den långsträckt byn. På motsvarande sätt, men vid ena kanten, är det i **YLLESTAD**. I **GERUM** är byn långsträckt med kyrkan vid ena änden, men här ligger Bosgården ungefär i mitten. I **FRIDENE** är byn samlad, men på andra sidan av en stor bygata, ungefär som i Göteve och i **ÅSLE**, **RÅDENE**. Även i **SEGERSTAD** ligger Bosgården i mitten av bebyggelsen, men

nästan hela byn ligger vid sidan av kyrkan. I Smedby är byn utsträckt, med Bosgården i ena änden och den nu ödelagda kyrkan i den andra.

- I VISTORP ligger Bosgården snarast längst bort från kyrkan, men ändå väl samlad med den övriga bybebyggelsen.
- I byar utan kyrka kan de också ligga mitt i byn, i varje fall i JÄTTENE och ÖJA och LORINGA.
- Motsatsen till allt ovanstående gäller för SÖDRA FÅGELÅS (numera i Kåkind's härad), som var ett kyrkotorp på 1500-talet och sedan blev en liten gård om ½ mantal, alldeles intill Vätterns strand och nära många andra stora gårdar.
- Utöver detta återstår Hömb och Ljunghem.

Lista på Bosgården

Omfattar det gårdar som återfinns i de fyra häraderna som berör Falbygden

Frökind (0 förekomster)

- - -

Vilske (4 förekomster)

Floby	Floby	
Gökhem	Skår	okänd gård i byn som berörs
Göteve	Göteve	
Sörby	Sörby	

Gudhem (10 förekomster)

Brunnhem	Brunnhem
Dala	Dala (säteriet)
Gudhem	Jättene
Hornborga	Hornborga
Högstena	Högstena
Kyrketorp, Södra	Öja
Ljunghem	Ljunghem
Segerstad	Segerstad
Sjogerstad	Loringa

Vartofta (12 förekomster exkl Fågelås)

Daretorp	Hälde numera försvunnet	
Dimbo	Dimbo	
Fridene	Fridene	
Fågelås, Södra		litet torp, numera i Kåkind's härad
Gerum, Östra	Gerum	
Hömb	Hömb	
Kungslena	Kungslena	
Mularp	Mularp	
Slöta	Smedby	
Valstad	Valstad	
Vistorp	Vistorp	
Yllestad	Yllestad	
Åsle	Åsle	

Ibland är Bossgården uppdelad på två hela hemman om var sitt mantal, vilket är synnerligen ovanligt vad gäller andra gårdsnamn i byarna. Det gäller MULARP, RÅDENE och ÖJA.

Bod

En mycket snarlik ortnamnsändelse är -bod, som dock har den motsatta betydelsen, nämligen liten anspråkslös gård där en hel familj inte kunde försörja sig.

Falköpings stads uppkomst

Falköpings stad uppkom i början av medeltiden. Innan dess fanns det ytterst få städer i Sverige. Den ovanligt stora kyrkan från 1100-talet anger att staden måste ha funnits senast vid den tiden. Det är oklart hur det gick till när staden etablerades, men det finns olika teorier. Somliga tänker sig att staden förlades långt bort på utmarkerna, såsom marknadsplatser brukade ligga, medan andra tror att det kan ha funnits en urgammal by här på platsen och som successivt utvecklades till en stad.

Vi vet att det fanns ganska gott om marknadsplatser under järnåldern och tidig medeltid runt om i landet, vilka sedan ersattes av ett mindre antal städer. Både till de öppna marknadsplatserna, på någon bys utmarker, och städerna med hus och kyrka, kom folket i stort antal under några enstaka dagar per år. Då kunde det komma hundratal personer eller ännu fler, men under årets övriga dagar var det i regel helt folktomt på de gamla marknadsplatserna samt bara ett fåtal permanent boende hantverkare i städerna.

Falköping på 1600-talet

På kartan från 1640-talet över Falköping får vi en god bild av stadens storlek. Här framträder inmarkerna och dess åkrar samt i viss mån utmarkerna, vars omfattning motsvarar en ganska stor by. Kartan från 1699 visar dessutom stadens hustomter och torg.

Grovs sett gick gränsen för stadens marker längs det moderna järnvägsspåret i väster, och vidare österut tvärs över Biblioteket uppe vid gränsen i norr och sneddade sedan upp mot Wetterlingsgatan, varefter den vände söderut igen. Längst i söder sträckte sig stadens marker bara halvvägs ner mot byn Sköttning, men kom på så vis att bli ett ungefär lika stort område som norr om staden. Utsträckningen österut däremot var tämligen oreglerad, ty det sägs i gamla handlingar att staden hade gemensamma utmarker med byn Agnestad. Således fanns inga gränser här. Denna gemenskap med Agnestad är en av förklaringarna varför Falköpings stad tillhör Vartofta härad dit Agnestad hörde. Man kan alltså mena att Falköping från början var en del av Agnestads by.

Åt andra hållet, västerut och norrut, låg Gudhems härad. Detta härad tog vid västerut på andra sidan av dagens järnvägsspår samt norr om den plats där Biblioteket och Wetterlingsgatan ligger i dag. Söder om staden mötte Vartofta härad, men även Vilske härad kan sägas ha nått fram till staden, ty dess gräns gick ända fram till markerna på andra sidan Hulesjön.

Stadens åkrar sträcker sig nästan ända fram till gränsen, både norrut, västerut och söderut. Eftersom det bara finns utmarker för boskapens bete österut, förefaller det högst orimligt att Falköpings åkrar och bebyggelse är en fortsättning på en urgammal by. I så fall borde utmarkerna ha omslutit inägorna betydligt mer. Dessutom skulle man inte ha haft gemensamma utmarker med en annan by, eller haft en tämligen intetsägande namn ("Falans köping") utan haft kvar sitt gamla namn, i likhet med Skövde (Skade-vi). Tvärtom kan vi utgå från motsatsen, nämligen att staden etablerades genom ett beslut av en kung eller biskop, antingen under 1000-talet eller 1100-talet.

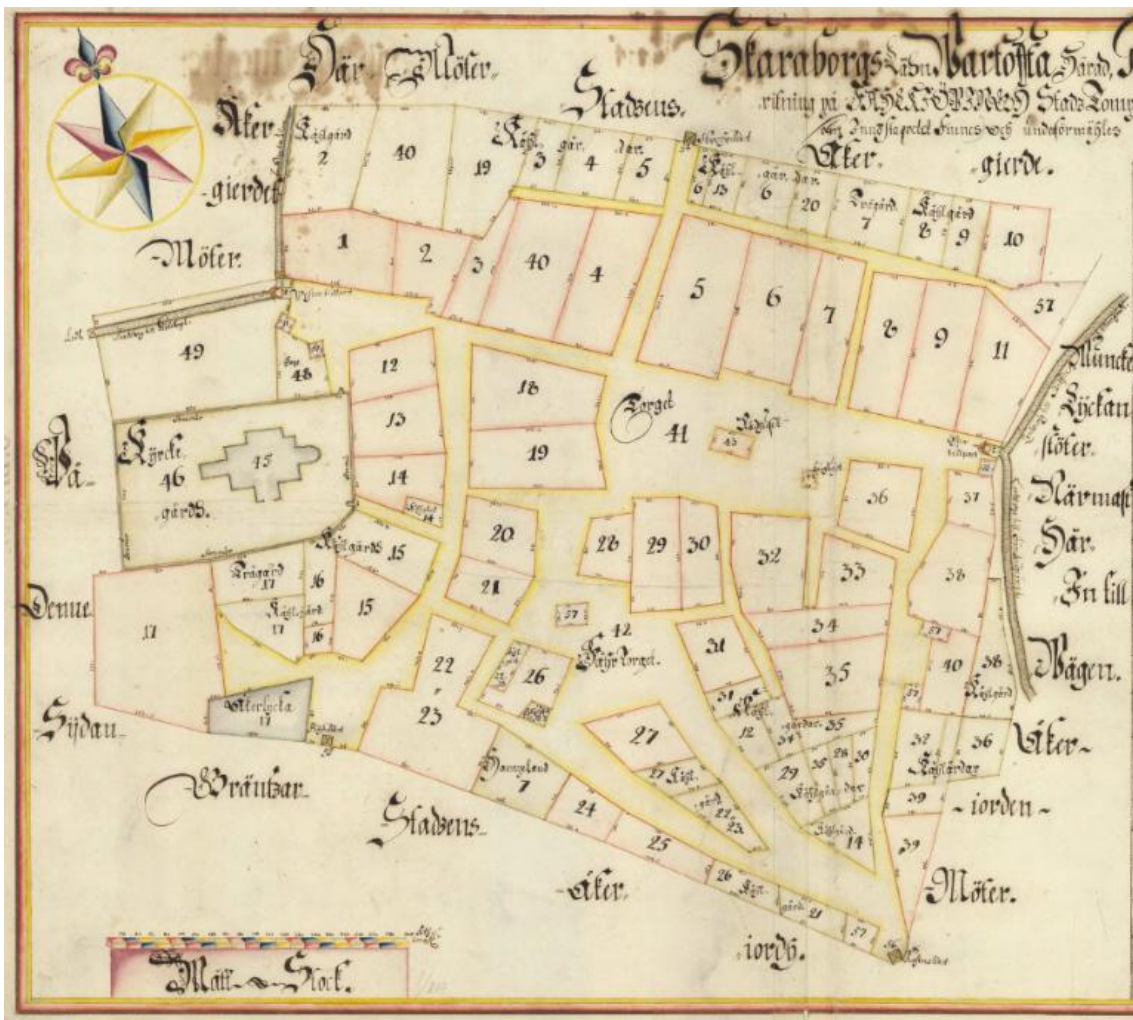
Falköpings stad och dess åkrar år 1645.

Fram till 1600-talet

Under den andra halvan av 1500-talet omnämns ofta att staden hade 27 borgare. Det innebär inte att vi känner till det totala antalet invånare, utan bara att det fanns 27 tomter med hus, där det bodde en enda eller ibland två familjer. En del av dem var ensamstående män eller änkor, men vissa familjer hade flera barn. Stadens befolkning bör därför ha motsvarat högst ett 40-tal hushåll. De flesta kunde inte leva på det som hantverk och handel inbringade. Ännu på 1600-talet var avkastningen från boskapen och åkrarna viktig för deras överlevnad. Till detta kom även kålgårdarna som ofta låg intill husen.

Vuxen befolkning (över 15 år) år 1696

- Falköpings Stad 92 Vartofta härad
- Falköpings Östra 49 Vartofta härad f.d. Agnestads socken
- Falköpings Västra 44 Gudhems härad f.d. Bestorps socken

Karta över Falköpings stad år 1699, vilken är den äldsta som visar stadens tomter.

Det är näst intill omöjligt att rekonstruera storleken på stadens befolkning under medeltiden och hur området med åkrar långsamt har expanderat ut från hustomterna och torget.

Staden hustomter kan uppdelas i två områden, dels tomterna norr om Storgatan, dels de som ligger söder därom. På den södra sidan finns rester kvar av det äldsta torget, det som sträckte sig från hörnet i sydost och upp mot kyrkan. Här byggdes sedan flera hus så att man bara anar dess forna utsträckning. Hela detta område är ett myller av sneda tomter och gator. Motsatsen gäller i det norra området med någorlunda ordnade hustomter på rad. Troligen har dessa uppstått i samband med att staden återuppbyggdes efter danskarnas skövling år 1566, när hela staden brändes ner. Flera årtionden därefter fanns det fortfarande tomter som var öde.

Under början av 1600-talet kom de två gårdarna Ranten och Ballersten att införlivas i stadens område, varvid arrendebönderna avhystes och marken gavs till borgarna i staden. I slutet av 1600-talet skedde en förändring i den närliggande socknen Friggeråker, så att byn Bestorp i väster samt byn Dotorp och gårdarna Tåstorp, Marjarp och Yretomten i norr avskiljdes och kom att bilda en egen socken kallad Falköpings västra (landsförsamling), trots att de låg kvar i Gudhems härad.

Bestorp (Biskopstorp)

Byn Bestorp hade under medeltiden en egen kyrka, men i samband med att den lades ner, senast på 1540-talet, fördes denna by till Friggeråkers socken.

Bestorp hette tidigare Biskopstorp. Den uppkallades troligen efter biskop Brynolf Algotsson som donerade hela byn till Skara biskopsbord strax före sin död 1317. Således bör namnet ha uppstått i samband med denna gåva, eftersom den tidigare ägdes av Brynolf Algotsson själv. Han tillhörde en av Sveriges rikaste adelsfamiljer, som hade omfattande godsinnehav.

Av det skälet bör man tänka sig att Biskopstorp hade ett tidigare namn, innan det ägdes och skänktes bort av Brynolf Algotsson. Ett förslag är Askebäck, som syftar på bäcken intill byn. Denna gissning utgår från berättelsen om biskop Järpulf i Skara, som medverkade vid ett synnerligen viktigt lands ting i slutet av 1190-talet, vilket hölls just i "Askebäck", där man beslöt att bönderna skulle börja betala tionde till kyrkan. Var denna plats låg är okänt, men en av de troliga platserna är just här vid Askebäcken intill Bestorp. Då fanns redan staden Falköping, så denna händelse kan inte hjälpa oss att förklara stadens uppkomst.

Bestorp bestod av 7 hemman på 1500-talet, varav 2 låg avsides och åtskillda från de övriga samt nära platsen för den medeltida kyrkan. De övriga låg samlade längre söderut. Dessa två gårdar bör ha varit den forna sätesgården där ägaren eller bryten bodde.

Stadens uppkomst

Från början, innan staden uppstod, fanns förmodligen bara en avsides vägkorsning här. En viktig väg löpte mellan Agnestad i öster och Vilske härad i väster, samt passerade då förbi det smala landområdet mellan Mösseberg och Mönarps mosse (som på den tiden sträckte sig ända upp till soptippen och ännu ett stycke norrut). En annan men tämligen oviktig väg gick mellan Luttra

i söder och Friggeråker och Gudhem åt nordväst, men den som ville färdas härifrån och ner mot Ätradalen tog inte den vägen, utan tog sig först österut via Agnestad och ner mot Vartofta på den östra sidan om Älleberg. Således kan vi ana att den andra vägen genom Falköping uppstod först när staden var etablerad, i synnerhet den sträckning som ledde norrut till staden Skara som Falköping hade ett särskilt förhållande till under medeltiden.

Att Falköping var en viktig stad redan i början av medeltiden vet vi av flera skäl. Under hela den katolska tiden var det alltid ärkedjåknen i Skara som blev präst i Falköping. Då fanns även en särskild skatt som kallas Falköpings-skäppan, som sannolikt var avsedd för kyrkans underhåll och som lön till prästen. Genom denna närhet till biskopen i Skara är det lättare att förstå bakgrunden till den äldsta kända stenkyrkan i Falköping, som var en av de allra största i Skara stift när den byggdes på 1100-talet.

Det fanns ytterligare några starka band till Skara stift. Förutom Bestorp, som bildade kärnan i Falköpings västra (landsförsamling), finner vi ett liknande förhållande österut, ty i Agnestad hade den lilla rundkyrkan övergivits och hela socknen fördes till Falköping under mitten av 1500-talet. Då ändrades också namnet till Falköpings östra socken, eller kort och gott Falköpings socken, men var likafullt skilt från Falköpings stad. Underförstått var detta en landsförsamling, i likhet med Falköpings västra.

Längre än så tycks man inte kunna komma vad gäller stadens uppkomst.

Kålgårdar – mitt i byn

Om det viktigaste lades mitt i byn, vid hustomter och bebyggelse, måste man fråga sig varför de detaljerade kartorna från tiden runt år 1700 har med små kålgårdar, humlegårdar och hampagårdar just intill husen. Någon enstaka gårdar har även en trädgård. Humle behövdes inte i någon stor mängd, för det var bara en krydda som användes när man bryggde öl. Hampa gjorde man rep av, medan trädgårdarna bestod av äppelträd och päronträd. Det mesta odlades säkerligen för att säljas i städerna. Dessa typer av inhägnader är inritade på vissa kartor och framträder då intill gårdarna i de stora byarna, liksom kålgårdarna som däremot finns intill samtliga gårdar.

Kål, främst vitkål, tillreddes genom jäsnig (fermentering) ihop med mjölk, varpå man fick surkål. Detta åts säkerligen kallt och tycks ha varit ett uppskattat tillägg i kosten, i varje fall ett billigt tillägg. Däremot verkar kål aldrig ha krävts in av kyrkan eller Kronan i deras rätt till tionde av böndernas avkastning.

Åsle by år 1706, vilket är ett av de äldsta beläggen som visar att man odlade kål intill gårdarna.

Kålgårdar infördes sannolikt i städerna under medeltiden och spreds sedan till landsbygden. De små kålgårdarna var mycket begränsade i storlek men kunde ge stora skördar. I exempelvis Åsle by var kålgårdarna ofta runt 25x25 meter, medan humlegårdarna och trädgårdar inte sällan var dubbelt så stora. Åkrar för spannmålsodling var extremt mycket större, men också viktigare vid betalning av skatter och arrenden, så att det kunde användas som föda för tjänstefolk som var underställda kyrkan och Kronan.

Ifall vitkålsplantorna sätts med 0,5 meters avstånd, får man 50 rader à 50 plantor, alltså 2500 vitkålshuvuden. Det blir ungefär 7 stycken om dagen. Med andra ord borde det ha räckt långt under hela året för alla de boende i hushållet, ifall skörden verkligen blev så stor som detta räkneexempel visar.

Frågan är när detta infördes. Kål nämns aldrig bland prästernas tionde, trots att de mycket väl kunde kräva in en tiondel. Inte heller nämns kål i andra skrivna källor, utom hos borgarna i städerna vilka också hade kålgårdar. Möjligen har surkål varit betydligt mer vanligt än vad man ofta föreställer sig från medeltiden och fram till dess att potatisen tog vid. Med andra ord kan man gissa att surkål kanske inte var en så uppskattad kost, trots allt.

SAMMANFATTNING

Medan vi äter vår surkål, som ingen verkar vara avundsjuk på, hämtad från byns mitt, kan vi fundera på andra inslag i denna skrift.

Bland några tänkbara heliga platser, finner vi den långa stenraden på Ekornavallen samt slutningen upp mot Mösseberg där den ensliga gården Uppsala anlades för länge sedan. Det är inte otänkbart att guldfynden i Bragnum och Jättene samt Agnestads kyrkoruin kan berätta mer om den forntida typen av offerstenar som kallades HARG.

Agnestad återkommer ofta eftersom många viktiga händelser tycks ha skett i byns närhet. Inte långt härifrån låg Viken som kan ha varit en föregångare till staden Falköping, som anlades på Agnestads utmarker. Åt andra hållet ligger Ålleberg, med sägnen om Ållebergs ryttare och tingsplatsen för hela Vartofta härad, varintill kung Ragnvald knaphövde blev ihjälslagen på 1120-talet. Här vid Leaby ligger också byn Saleby övra, vars sätesgård för adliga familjer ligger intill en gammal kyrkplats medan resten av byns bebyggelse ligger långt härifrån. På samma sätt är det i Bestorp på andra sidan Falköping samt i Hornborga, men i det sistnämnda fallet heter den viktigaste gården vid kyrkan Bosgården. Detta ortnamn är också viktigt för att förklara åtskillnaden av bebyggelsen i Dala och Kungslena, där sätesgården och den mest förnäma platsen är just Bosgården, den gård varifrån förvaltningen av ett större gods-komplex ägde rum under medeltiden.